

AZ 1917. ÉVI OROSZORSZÁGI OKTÓBERI FORRADALOM „EXPORTJÁ- NAK” KÉRDÉSÉHEZ

A címben jelzett problémát időben és térben korlátozottan, az 1920-as lengyel–szovjet háború és az 1923-as németországi események kapcsán vizsgáljuk. Kiindulópontunk az a kettősség, hogy bár a bolsevikok 1917-ben és az azt követő polgárháborúban egy adott államban (Oroszországban) szerezték meg az államhatalmat, és annak az egy államnak kellett a mély gazdasági, társadalmi válságát kezelniük, ugyanakkor továbbra is világszerte gondolkodtak, a világforradalom közeli, legalább néhány országban bekövetkező győzelmére építették a politikájukat, és a világ proletariátusát kívánták utolsó, győztes harcra hívni a tőke, a kapitalizmus ellen.

A fenti problémával összefügg az a kérdés, vajon a bolsevikok mit tekintettek meghatározónak: a belső társadalmi mozgásokat és forradalmi erjedést, vagy a külső katonai beavatkozást, a Vörös Hadsereg aktív fellépését a forradalom terjesztésében. Ha a rendelkezésünkre álló forrásbázist vizsgáljuk, mindkettőre találhatunk utalást. A Komintern II. kongresszusára készített tézisekben Lenin kifejtette, hogy a tőkés országokban a proletariátus még nem készült fel „diktatúrájának megvalósítására”, de a forradalomhoz szükséges másik feltétel, vagyis valamennyi polgári politikai erő általános válsága adva van. A kommunista pártok feladata – írta Lenin – nem a forradalom siettetése, hanem a proletariátus felkészítése a politikai hatalom meghódítására. Ennek érdekében kiterjedt legális és illegális munkát tartott szükségesnek a különböző tömegszervezetekben. Lenin téziseiben konkrét példákkal alátámasztott terjedelmes részt szentelt annak a problémának, hogyan tudnak a valóban forradalmi szervezetek megszabadulni a „centrista”, „opportunist” befolyástól, illetve hogyan tudják elhódítani a tömegeket, hogyan tudják leleplezni ezek szemében a II. („sárga”) Internacionálé régi pártjait és vezetőit.¹ A tézisekben nem található utalás arra, hogy a kommunista pártok a hatalomért folytatott harcukban számíthatnak a fiatal szovjet állam fegyveres támogatására. Lev Davidovics Trockij ugyanakkor 1919. augusztus 5-én a magyarországi tanácsköztársaság bukása után a Központi Bizottsághoz intézett levelében kifejtette, hogy a világforradalom ügye Keleten fog eldőlni, mert a Vörös Hadsereg „*az európai mérlegen még nem játszhat jelentős szerepet [kiemelés – a szerzők].*”² Ebben a megközelítésben tehát a Vörös Hadsereg már forradalmi tényezőként jelenik meg. Nyikolaj Buharin pedig 1920-ban a Kommunizisztycseszkij Internacional című lapban tette közzé elméletét „a vörös intervencióról”, amire a jögalapot – véleménye szerint – az imperialista államok Szovjet-Oroszország elleni beavatkozása teremtette meg. Buharin cikkében szembeszállt azokkal, akik azt állították, hogy „a szurony nem megfelelő eszköz az olyan finom dolgokhoz, mint a szocializmus magasztos eszméje”.³

A választott lengyel és német példa összevetése annál is inkább indokolt, mert a különbségek mellett nagyon fontos hasonlóságok figyelhetők meg. Utóbbiak elsősorban a bolsevik vezetés döntéshozatali mechanizmusában szembeötlőek. A különbségek okai az eltérő időpontban és történelmi szituációban kereshetők. 1920 nyarán a polgárháború utóvédharcaiban győztes és a támadó lengyel erőket visszaverő szovjethatalom számára felcsillant annak lehetősége, hogy „lendületből, egyetlen rohammal” előretörve vigye a világforradalom zászlaját Nyugatra. Tehát ebben az esetben egy ténylegesen zajló háborús konfliktus lehetséges folytatásaként vették számításba Lengyelország bolsevizálását. A meghatározó mozgóerőnek nem annyira a

lengyel belpolitikai fejleményeket, társadalmi folyamatokat, mint inkább a Vörös Hadsereg tevékenységét tekintették. A megfelelő formulát a „szuronyokkal kell kitapogatni, nem érett-e meg a helyzet a társadalmi forradalomra Lengyelországban” kifejezésben vélték megtalálni.⁴

1923-ban Németországban a Ruhr-vidék megszállását követően kialakult válság elsődlegesen a belső erőket aktivizálta. A romló gazdasági viszonyok és életkörülmények miatt a tömegek elégedetlensége folytán a német kommunista párt (KPD) befolyása érezhetően nőtt, Szászországban és Tübingiában a kommunisták kormányzati szerepet is vállaltak. Amint azt az 1923. július 29-i antifasiszta nap is megmutatta, valóban tömegeket tudtak megmozgatni.⁵ Itt tehát – Lengyelországgal ellentétben – nem kitapogatni kellett, hogy „megérett-e a helyzet a forradalomra”, hanem élére állni a társadalmi erjedésnek, azt a német kommunisták segítségével a Moszkva számára kívánatos mederbe terelni. Ugyancsak nem hagyható figyelmen kívül, hogy a Szovjetunió 1923-ban már kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezett, a weimari Németországhoz pedig az 1922-es rapallói szerződés értelmében különleges viszony fűzte. Mindezen körülmények fokozott óvatosságra intették az akkori vezetést, az előkészületek során nagy gondot fordítottak arra, hogy sikertelenség esetén súlyosabb nemzetközi bonyodalom nélkül tudjanak kihátrálni. Moszkvában mindkét esetben több lehetséges alternatíva gondos vagy kevésbé körültekintő mérlegelése után döntöttek egy adott cselekvéssor mellett, az elemzések során a vágyak és a realitások közötti határok időnként elmosódtak.

1920 tavaszán–nyarán Oroszországban szinte mindenki, társadalmi hovatartozásra és politikai pártállásra való tekintet nélkül, egy idegen állam agressziójának tekintette a lengyel akciót.⁶ A megsértett orosz nemzeti büszkeség fontos mozgósító erő volt. A cári hadsereg több egykori tisztje csatlakozott a Vörös Hadsereghez. Ugyanígy fegyvert fogott hazafias felbuzdulásból a parasztság és a középpolgárság nagy része. A háború menetében bekövetkezett fordulat a bolsevik vezetés számára felszínre hozta a „hogyan tovább?” kérdését. Két lehetséges alternatíva kínálkozott: meghatározott feltételek mellett békekötés Piłsudski Lengyelországával vagy további előrenyomulás és Lengyelország szovjetizálása. A bolsevik vezérkaron belül nem volt egyetértés a követendő taktika kérdésében. Trockij – visszaemlékezései tanúsága szerint – a békekötés mellett kardoskodott. Nem elvi kifogásai voltak a háború folytatásával szemben, hanem a fennálló erőviszonyokat, a harcoló alakulatok kimerültségét figyelembe véve nem akarta kockáztatni a már elért eredményeket.⁷ Georgij Csicserin külügyi népbiztos a hagyományos diplomácia eszközeivel kívánta a konfliktust rendezni. 1920. június 19-én Leninhez intézett feljegyzésében egy kompromisszumos javaslatot vázolt fel, melynek értelmében a lengyelek az ukrán területek kiürítéséért cserébe a belorusz fronton kapnának kompenzációt. A szovjet diplomácia első embere a Curzon-vonalat Varsó számára túlságosan szigorúnak találta, szerinte ezen az alapon a lengyelekkel nem lehet megegyezni. A forradalom exportjáról pedig a következőképpen summázta véleményét: „Lengyelország szovjetizálása *muszka szuronyokkal* [kiemelés – a szerzők]⁸ kalandorpolitika volna. [...] Mindeztidáig mi nem igyekeztünk siettetni a történelmet, hanem fokozatosan vettük be egyik pozíciót a másik után. Ha most túlfeszítjük a húrt, akkor komoly veszélynek tesszük ki magunkat [...]”⁹

A háború menetében bekövetkezett fordulat kapcsán írt cikkeiben Sztálin is ellenezte annak folytatását Lengyelország szovjetizálása céljából. Bírálta azokat, akik „nem érik be a fronton aratott sikerekkel, és zajonganak, hogy »vonuljunk Varsó ellen«, mások nem elégszenek meg azzal, hogy Köztársaságunkat megvédjük az ellen-

séges támadással szemben, és gögösen kijelentik, hogy a »vörös szovjet Varsónál« alább nem adják.” Sztálin szerint a „lengyel pánok” felett aratott győzelmet csak Vrangel leverésével lehet tartóssá tenni, amíg Vrangel a Vörös Hadsereg hátszágát fenyegeti, addig nagyobb veszélyt jelent a szovjethatalom számára, mint a lengyelek. A polémiát tágabb nemzetközi összefüggésbe helyezte George Curzon lord július 11-i jegyzéke a szovjet kormányhoz, melyben a brit külügyminiszter indítványozta, hogy a támadó szovjet haderő álljon meg a békekonzferencia által Lengyelország keleti határául javasolt, még 1919 decemberében megállapított demarkációs vonalon (Curzon-vonal). A rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint a Curzon-jegyzék után néhány nappal, július 15–16-án a háború folytatása mellett kardoskodó Lenin, Kamenyev és Zinovjev álláspontja győzedelmeskedett. A Népbiztosok Tanácsának elnöke maga is komoly elméleti fordulópontnak tartotta azt a mozzanatot, mikor a Vörös Hadsereg elérte Lengyelország etnikai határait, és lehetőség nyílt volna a – véleménye szerint is rendkívül előnyös – Curzon-vonal alapján történő békekötésre. Hiszen ebben a helyzetben olyan politikai döntést kellett hozni, amelynek elvi jelentősége is volt: a forradalom terjesztése külső beavatkozás útján (minden hivatalos állásfoglalás ellenére).¹⁰

Július 15-én Lenin táviratot intézett Joszif Unslighthoz, a Nyugati Front Forradalmi Katonatanácsának tagjához, melyben egy rövid forgatókönyvet vázolt fel, kérve ezzel kapcsolatban a lengyel kommunisták véleményét. Eszerint a Vörös Hadsereg folytatná hadműveleteit, Piłsudski legyőzése és a dolgozók hatalmának biztosítása érdekében benyomulna Lengyelország területére, ugyanakkor a lengyel közvélemény megnyugtatása céljából ünnepélyesen garantálnák az ország határait, melyek akár a Curzon-vonaltól keletebbre is húzódhatnak.¹¹ Unsliht válaszában elképzelhetőnek tartott egy forradalmi fordulatot Lengyelországban, ennek valószínűsége a Vörös Hadsereg előrenyomulásával egyre növekszik, tényleges időpontja pedig attól függ, hogy miképpen sikerül összeegyeztetni „tevékenységünket [a Vörös Hadsereg tevékenységét – a szerzők] Lengyelország területén a Lengyel Kommunista Párt tevékenységével”.¹² A Népbiztosok Tanácsának elnöke a kérdéses napokban már határozottan arra az álláspontra helyezkedett, hogy Lengyelország sorsát „nem az dönti el, hogy mit mond a »Népszövetség«, hanem az, hogy mit mond a vöröskatoná”.¹³

A forradalmi háború vállalásában az ideológiai megfontolások mellett stratégiai szempontok is szerepet játszottak. Maga Lenin utalt rá 1920 szeptemberében az OK(b)P IX. konferenciáján tartott beszédében, hogy a bolsevikok annak idején elzárkóztak Lettország és Grúzia fegyveres erővel történő szovjetizálásától, és erre ma (1920 őszén) sem vállalkoznának. Varsót azonban az egész versailles-i békerendszer sarokpontjának tekintették. Miután – Lenin szavai szerint – az antant elleni védelmi háborút a lengyel haderő visszaszorításával megnyerték, elérkezettnek látták az időt a támadó háború megindítására. Lengyelország kiszakításával tehát az egész háború utáni békeműre, végső soron a világimperializmusra mértek volna döntő csapást. Ráadásul, mint Lenin beszédéből kitűnik, a bolsevik vezetést Lengyelország nem első-sorban önmagában érdekelte, hanem mint a forrongó Németország felé vezető átjáró.¹⁴ Mindez olyan perspektívával kecsegtette a bolsevik vezetést, amiért érdemesnek tartották vállalni a kockázatot.

Az 1923 elején kirobbant Ruhr-válság elmélyülése ismét felcsillantotta a bolsevik vezetés előtt a reményt, hogy a világforradalom elakadt szekerét sikerül kitolni a kátyúból. A követendő taktika kérdésében ezúttal is megoszlottak a vélemények. A két, egymással legmarkánsabban szembenálló álláspontot Karl Radek és Grigorij Zinovjev képviselte. Előbbinek, a Komintern Végrehajtó Bizottságának harmadik, kibő-

vített plénúmán elhangzott 1923. júniusi felszólalását a kortársak és a történeti szakirodalom is „Schlageter-beszédként” emlegetik. Az antant-imperializmus elleni harc sikere érdekében – hangoztatta Radek – a kommunista pártnak meg kell találni az utat a nacionalista, jobboldali elemekhez, melyek többsége a munka világához tartozik. Radek úgy vélte, hogy ezek a rétegek alkalmas politikával leválaszthatók a fasiszta, nemzetiszocialista „vezérkarról”.¹⁵

Radek óvatosabb taktikájával szemben a Német Kommunista Párt Heinrich Brandler vezette szárnya a szélsőjobboldallal, a nemzetiszocialistákkal szemben radikálisabb fellépést szorgalmazott. A KB 1923. július 11-i felhívásában a párt mozgósítását és a fegyveres harcra való felkészülést jelöli meg a legfontosabb feladatok között. Július 29-re pedig nagyszabású antifasiszta tömegmegmozdulást terveztek a legtöbb német nagyvárosban „az utca meghódítása” jelszó jegyében.¹⁶ Karl Radek, aki ekkor Zinovjev és Buharin távollétében a Komintern első emberének számított, több levélben is óvta a német kommunistákat a kockázatos kalandtól. Zinovjev és Buharin viszont Kiszlovodszkból magánlevélben értesítették különvéleményükről Brandlert és Thalheimert. Ebben bírálták a fasiszta tömegek meggyőzésére, átcsábítására irányuló radeki taktikát. Egy erős ökölcspás – írták – mindenféle megosztásra irányuló törekvésnél jobban szétzúzná a fasizmust. Zinovjev nagy előrelépésnek tartotta, hogy a KPD először beszél a harc nyelvén, és helyes célkitűzésnek nevezte „az utca meghódítását”. A pártvezetés feladata – véleménye szerint – a szélsőjobb irányába folytatott agitáció helyett a szociáldemokrata munkástömegek feletti irányítás átvétele, felkészülés a döntő összecsapásra.¹⁷

Sztálin, a párt főtitkára kezdetben Radek óvatosságát osztotta. Zinovjevhez intézett levelében meglepéssel konstataálta, hogy a német kommunisták korábbi álláspontjukat felülvizsgálva nyílt, nagyszabású utcai demonstrációk helyett megelégszenek zárt helyen tartott gyűlések lebonyolításával a meghirdetett antifasiszta nap kapcsán.¹⁸ Zinovjev július 31-én kelt válaszában a sztálini visszafogottsággal szemben már a német forradalom új szakaszáról és ennek kapcsán a Kominternre, valamint a szovjet vezetésre háruló nagyszabású feladatokról értekezett. „Közel az idő, amikor világtörténelmi jelentőségű döntéseket kell hoznunk” – zárta levelének Németországgal kapcsolatos részét.¹⁹

Sztálin történelmi párhuzamot vonva az 1917-es oroszországi események és a német helyzet között, elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy Németországban nincsenek meg azok a feltételek, melyek a bolsevik hatalomátvételt Oroszországban lehetővé tették. Nincsenek igazából szovjetek, a hadsereg nem elég demoralizált, nincsenek olyan ezredek, melyek hajlandóak lennének az új hatalom oldalára állni. A bolsevikok 1917-ben építhettek a tömegek békevágyára, a földről szóló dekrétum pedig biztosította a parasztság együttérzését. A német kommunisták semmi ilyesmire nem támaszkodhatnak. Persze – folytatódik a sztálini gondolatmenet – Németország számíthat a Szovjetunió szomszédságára, ami az 1917-es Oroszország esetében hiányzott. „De mit tudunk mi nekik nyújtani jelen pillanatban?” – tette fel a kérdést meglehetősen szkeptikusan, majd a következőképpen összegezte véleményét: „Szerintem a németeket visszatartani kellene, nem pedig bátorítani.”²⁰

Augusztus közepétől a Politikai Iroda ülésein nemcsak rendszeres napirendi téma lesz a német kérdés, de jól érzékelhető a radikális hangsúlyeltolódás is a fejlemények értékelésében és a küszöbönálló feladatok meghatározásában. Az áttörést az eddig napvilágra került dokumentumok szerint a PI augusztus 21-i ülése hozta. Ezen Rikov kivételével valamennyi résztvevő úgy nyilatkozott, hogy a „KPD-t a hatalom

fegyveres megragadásának irányába kell befolyásolni”.²¹ A PI augusztus 22-i határozata megállapította, hogy a rendelkezésre álló információk alapján a német proletariátus a hatalom megszerzéséért folytatott harc küszöbén áll. Ebből a felismerésből kell kiindulni a szovjet és a német kommunisták, valamint a Komintern előtt álló feladatok meghatározásánál. Az OK(b)P-nek sürgősen fel kell készíteni a szovjet dolgozók tömegeit az elkövetkező eseményekre, mozgósítani kell a köztársaság katonai erejét, meg kell kezdeni a diplomáciai előkészítő munkát, gondoskodni kell a német proletariátus anyagi támogatásáról. A konkrét lépések kidolgozására és összehangolására a PI egy bizottságot alakított, amely tevékenységéről köteles volt beszámolni a testületnek. A bizottság tagjai Zinovjev, Sztálin, Trockij, Radek és Csicserin voltak.²² A szovjet párt- és állami hierarchiában valamennyien egy-egy olyan terület irányítói voltak, amelyre speciális feladatok hárultak a tervezett német forradalom kapcsán. A bizottság néhány nap múlva kiegészült Kamenyevvel, szeptemberben Dzerzsinszkijjal, Pjatakovval és Szokolnyikovval.²³

Sztálin tehát 1923 augusztusának végére (legalábbis látszólag) teljesen megváltoztatta korábbi álláspontját.²⁴ Míg augusztusig – mint láttuk – meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott a német kommunista hatalomátvétel esélyeiről, addig későbbi írásai ezzel homlokegyenest ellenkező álláspontot tükröznek. Az OK(b)P Központi Bizottságának küszöbönálló plénumára papírra vetett téziseiben a következőt olvashatjuk: „A forradalom [Németországban – a szerzők] megérett, meg kell ragadni a hatalmat, nem szabad átengedni a fasisztáknak.”²⁵ Szeptember 20-án Thalheimerhez intézett levelében a főtitkár már a német forradalom történelmi jelentőségét méltatta, szerinte a német események Európa és Amerika munkásosztálya számára fontosabbak, mint a hat évvel korábbi oroszországi történések: „Kétségtelen, hogy a német proletariátus győzelme a világforgómozgás súlypontját Moszkvából Berlinbe helyezi át. [...] Teljes szívemből kívánok a Rote Fahnének új, döntő sikereket a proletariátus hatalmáért folytatott harcban, a születőben lévő dolgozó Németország területi egységéért és függetlenségéért vívott küzdelemben.”²⁶

Moszkvában mind az 1920-as lengyelországi, mind az 1923-as németországi történések kapcsán is különös gondot fordítottak arra, hogy az eseményekre döntő befolyást tudjanak gyakorolni. Ennek jegyében kezdődött meg 1920 nyarán az új lengyel hatalmi szervek létrehozása az előrenyomuló Vörös Hadsereg hátában. Az összefüggésekre szemléletesen világít rá az a körülmény, hogy a Lengyel Ideiglenes Forradalmi Bizottság felállítását és összetételét az OK(b)P KB Politikai Irodájának július 23-i ülésén hagyták jóvá. A bizottság elnöke Julian Marchlewski, tagjai Feliks Dzerzsinszkij, Feliks Kon, továbbá Joszif Unslit és Edward Próchniak voltak. A testület augusztus 10-én – ugyancsak a PI határozata értelmében – kiegészült Karl Radekkel. A bizottság a Vörös Hadsereg által elfoglalt lengyel területeken ideiglenes forradalmi kormányként működött. A front mögötti területeken megkezdődött a lengyel Vörös Hadsereg egységeinek felállítása.²⁷ Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy egy lengyel forradalmi szerv felállításáról és személyi összetételéről az oroszországi kommunista párt legszűkebb vezető testülete hozott döntést. A forradalmi bizottság Lengyelország Kommunista Munkáspártjától semmiféle felhatalmazással nem rendelkezett.²⁸ A tagok között pedig szép számmal találunk olyanokat, akik lengyel területről való származásuk ellenére az OK(b)P-hez kötődtek, illetve a szovjet-orosz államhatalmi szervezetben töltöttek be vezető pozíciót. Jelenlétük a testületben biztosította Moszkva dominanciáját. Dzerzsinszkij az Összorosországi Rendkívüli Bizottság (VCSK) elnöke, Unslit a Vörös Hadsereg Nyugati Frontja Forradalmi Katonatanácsának tagja

volt. Radeket 1920-ban pedig ott találjuk a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága és az OK(b)P Központi Bizottsága soraiban. De még az 1920. augusztus elején az 1. Lengyel Vörös Hadsereg élére kinevezett, lengyel származású Roman Longva is 1918-tól az OK(b)P tagja és a Vörös Hadsereg tisztje, 1920-tól pedig a szovjet katonai felderítés embere volt.²⁹ Szükség esetén tehát a megfelelő szovjet párt-, állami vagy katonai szervek valamennyiük számára tudtak kötelező érvényű utasításokat adni.

Az események értékelésénél szintén nem elhanyagolható az a körülmény, hogy a Lengyelország elleni hadjárat heteiben került sor a Komintern II. kongresszusára. A Vörös Hadsereg megjelenése Varsó előterében meghatározta a kongresszus alaphangulatát. A küldöttek a helyszínen hatalmas katonai térképen követhették nyomon a szovjet hadmozdulatokat, a hadi helyzet pillanatnyi állását.³⁰ A kongresszus ideje alatt Lenin maga is egyfajta világforradalom-váró (vagy inkább -terjesztő) eufóriában volt. 1920. július 23-án a következőket táviratozta a Harkovban tartózkodó Sztálinnak: „A helyzet a Kominternben kitűnő. Zinovjev, Buharin és én is úgy gondoljuk, hogy azonnal ösztönöznünk kellene a forradalmat Olaszországban. Az a személyes véleményem, hogy ehhez szovjetizálnunk kell Magyarországot, sőt lehet, hogy Csehszlovákiát és Romániát is. Alaposan meg kell gondolni. Közölje részletes véleményét!”³¹ Nem valószínű, hogy Lenin táviratának megfogalmazásánál követte az általa oly sokszor hangsúlyozott elvet, a viszonyok reális, minden lehetőséget számításba vevő elemzését, a szembenálló erők alapos mérlegelését. Szavai sokkal inkább a pillanatnyi hangulat hatása alatt születhettek. Ugyanakkor a kongresszus eddig publikált hivatalos dokumentumaiban, határozataiban, Lenin kongresszusi felszólalásaiban nem véletlenül nem találunk Lengyelországgal kapcsolatos állásfoglalást. Lenin maga vallotta be későbbi értékelésében, hogy ekkor, 1920 nyarán alkalmatlannak találták a helyzetet a kérdés széles körű megvitatására, hiszen a küldöttek közül sokan értetlenkedve fogadták volna a szovjet katonai segítséget Lengyelország szovjetizálásában. A bolsevikok nem szándékoztak elvi vitát nyitni a forradalom terjeszthetőségének kérdésében, a Komintern kongresszusát távol kívánták tartani a döntésektől.³²

Az OK(b)P KB Politikai Irodájának kitüntetett szerepe az 1923-as „német októberrel” kapcsolatos döntéshozatali mechanizmusban is nyilvánvaló. 1923. szeptember végén fontos egyeztető munka kezdődött Moszkvában a Komintern, az OK(b)P, valamint a német, francia, csehszlovák kommunista pártok vezetőinek részvételével. A szeptember 21. és október 5. között megtartott konspiratív találkozókra jelen volt szinte a teljes bolsevik vezérkar (Zinovjev, Sztálin, Trockij, Radek, Pjatakov, Buharin stb.), német részről Heinrich Brandler, Ernst Thälmann, Clara Zetkin, Varga Jenő, Hugo Eberlein. A francia pártot többek között Marcel Cachin és Boris Souvarine, a CSKP-t Bohumir Šmeral és Alois Muna képviselték.

Október elején a Politikai Iroda kijelölte a németországi események helyszíni irányítására hivatott négyes fogatot. Ebbe – biztonsági megfontolásokból – második vonalbeli szovjet vezetők kerültek bele. Bár a dokumentumok tanúsága szerint felmerült Trockij és Zinovjev Németországba küldésének lehetősége is, ezt azonban a PI nem tartotta kivitelezhetőnek, mivel esetleges letartóztatásuk komoly nemzetközi bonyodalmakhoz vezetett volna.³³ Többszöri változtatás után a végső személyi összetétel a következőképpen nézett ki. Karl Radek a KPD Központi Bizottságának munkáját irányította a fegyveres felkelés előkészítésére. Georgij Pjatakov a Németországba vezényelt szovjet instruktorok tevékenységét koordinálta, illetve a Moszkvával való kapcsolatfenntartásért felelt. Vaszilij Smidt, a német származású szovjet munkaügyi

népbiztos feladata a német szakszervezeteken belül olyan forradalmi sejtek létrehozása volt, melyeken keresztül hatni lehet a szakszervezeti munkásság egészére.³⁴ A testület negyedik tagja Nyikolaj Kresztyinszkij volt, a Szovjetunió berlini követe. A helyzet pikantériája, hogy a szovjet diplomatának azon német kormány megdöntésében kellett irányító szerepet játszania, amely mellé akkreditálták. A négyes fogat tagjaként reá háruló feladatok összeegyeztetetlenek voltak diplomáciai státuszával. A szituáció jelezte, hogy Moszkva, amennyiben érdekei úgy kívánják, bármikor hajlandó még a látszat szintjén is figyelmen kívül hagyni a nemzetközi jogi normák betartását. Ezen túlmenően a döntés rendkívül veszélyes helyzetbe hozta magát a követet is.³⁵ Mindez- idáig nem rendelkezünk részletes információkkal arról, hogy Kresztyinszkij végül is milyen tevékenységet fejtett ki az elkövetkező hetekben, s ami talán még ennél is fontosabb, mi jutott ebből a német kormány tudomására. Vélhetően nem sok, hiszen az eseményeket követően Kresztyinszkij továbbra is berlini követ maradhatott, egészen 1930-ig töltötte be ezt a posztot. Eddigi ismereteink szerint német kormánykörökben nem merült fel annak gondolata, hogy kezdeményezzék a szovjeteknél Kresztyinszkij visszahívását.

Szovjet segítséggel és szovjet mintára folyt a német Vörös Hadsereg és a német cseka szervezése. Utóbbira kulcsfontosságú szerep hárult volna a forradalom aktív ellenségeinek likvidálásában. 1923 őszén álnéven egymás után érkeztek Németországba a politikai vezetők, Radek (Andrej álnéven a Komintern megbízottjaként), Pjatakov (Arvid), Sztaszova, a katonák, Tuhacsevszkij, Vacetisz és Menzsinszkij, Dzerzsinszkij helyettese a GPU/OGPU élén, illetve Trillisszer, a GPU Külföldi Osztályának vezetője.³⁶ A már régebb óta Németországban tartózkodókkal, Avguszt Guralszkijjal vagy a német cseka létrehozásáért és irányításáért felelős Pjotr Szkoblevszkijjal és másokkal együtt ők alkották a tervezett forradalom vezérkarát.

A moszkvai egyeztetéseken került sor a tervezett hatalomátvétel hozzávetőleges időpontjának meghatározására is. Ezt Zinovjev az OK(b)P és a KPD vezetőinek október 4-i megbeszélésén a következőképpen öntötte formába: „Mindannyian arra a következtetésre jutottunk, hogy a forradalmi válság Németországban megérett, a döntő harc és a fegyveres felkelés a szó szoros értelmében napi feladattá vált. Hozzávetőlegesen kitűztük az időpontot is, mivel úgy tartjuk, hogy ha valamennyi objektív előfeltétel teljesül, akkor egy forradalmi pártnak meg kell jelölni a határidőt, amikorra a szükséges előkészületeket be kell fejezni. Előzetesen november 9-ét jelöltük meg határidőnek.”³⁷

A bolsevik vezetők szemében a német proletárforradalom nem egyszerűen a nemzetközi erőviszonyok számukra kedvező változását, egy új, szövetséges állam létrejöttét jelentette. Értelmezésükben a német kommunista hatalomátvétel a világ- – de legalábbis az európai – forradalom legelső, egyben legfontosabb mérföldkövének számított. „A proletárforradalom győzelme Németországban a bolsevizmus korábban soha nem látott méretű diadalmenetét jelenti” – olvashatjuk az OK(b)P KB 1923. szeptember 23-i határozatában. Sikerében olyannyira biztosak voltak, hogy egészen nyíltan beszéltek már a következő fázisról, a „Munkás-Paraszt Köztársaságok Európai Egyesült Államáról”, illetve az „Európai és Ázsiai Szovjet Köztársaságok Szövetségéről”, melybe a belépés önkéntes lenne, és elismernék a kiválás jogát is.³⁸

A Szovjetunióban a közelgő németországi események jegyében készültek november 7-e megünneplésére. A jelszavakból egy kívülről legyőzhetetlen német-szovjet szövetség, gazdasági téren pedig egy agrár-ipari munkamegosztás lehetősége bontakozott ki: „A német gőzkalapács és a szovjet gabona legyőzi az egész világot!”,

„Utat parasztjaink gabonájának a német gépekért cserébe!”³⁹ A már idézett, szeptember 23-i KB határozatban is a gazdasági egymásrautaltságot tüntették fel az első helyen az együttműködés várható előnyeit taglalva (a második helyen a katonai erőt, a harmadikon a szövetségben rejlő kulturális, civilizációs hatásokat említették). Szovjet-Németország kimeríthetetlen nyersanyagforrásra és hatalmas felvevőpiacra talál a Szovjetunióban, a szovjet falu pedig a földműveléshez szükséges gépekhez juthat hozzá Németországtól.⁴⁰

Moszkva tehát különös gonddal ügyelt arra, hogy a készülő németországi események végig az ő irányítása alatt maradjanak. Talán, mert a szovjet fővárosban nem bíztak benne, hogy az általuk alkalmazott, egyszer már bevált módszerek más közegben, más kultúrkörben is ugyanúgy keresztülvihetők, illetőleg ugyanazt a hatást érik el, mint annak idején Oroszországban. Bár több megnyilatkozás visszatérő eleme volt, hogy a német proletariátus önerőből is képes megbirkózni az előtte álló feladatokkal, leküzdeni a belső ellenséget, a Szovjetunióknak pedig csak akkor kell beavatkoznia, ha Németországot Franciaország és szövetségesei részéről külső támadás éri, a mozgósított emberi és anyagi erőforrások mértékéből, összetételéből mégis arra lehet következtetni, hogy már a fegyveres felkelés előkészítő szakaszában sem kívántak semmit a véletlenre bízni, már ebben a periódusban is szovjet szakértőkkel, az 1917-es és az azt követő oroszországi események tanulságai alapján kívánták megírni a hatalomátvétel forgatókönyvét. „...az orosz párt [sic!] minden erejével támogatni fogja a német forradalmat. Kidolgoztuk az élelmiszer-ellátás, a felfegyverzés és azon erők mozgósításának konkrét programját, melyeket a testvéri német párt rendelkezésére bocsáthatunk, hogy segítséget nyújtsunk neki, és átadjuk a német elvtársaknak az oroszországi forradalom tapasztalatait” – jelentette ki Zinovjev az OK(b)P és a KPD vezetői előtt.⁴¹

A katonai segítségnyújtás előkészítése terén feltétlenül említésre méltó, hogy a szovjet diplomácia 1923 őszén egy meglehetősen kényes műveletbe kezdett. A Külügyi Népbiztosság hivatalnokai, Viktor Kopp és Sztefan Rajevszkij arról tárgyaltak Lengyelországban, hogy Varsó milyen feltételek mellett lenne hajlandó szabad tranzitszállítást biztosítani, valamint a Vörös Hadsereg egységeit átengedni lengyel területeken. A szovjet ellenajánlat legcsábítóbb pontja kétségtelenül az volt, amely a lengyeleknek „cselekvési szabadságot” ígért Kelet-Poroszországban. Moszkvában a terület átmeneti elvesztését még kedvezőnek is ítélték Németország számára, mivel így az nem válhatott a forradalom Vendée-jává.⁴²

Az események végül sem 1920-ban, sem 1923-ban nem úgy alakultak, ahogyan Moszkvában szerették volna. Mindkét kísérlet záróakkordja a kudarc okainak elemzése, a tanulságok levonása, a felelősség megállapítása volt. A szovjet fővárosban zajló diskussziók természetesen nem voltak mentesek a bolsevik vezetésen belüli személyi ellentétektől, frakcióharcoktól. Ez utóbbi a lengyel példa kapcsán kevésbé érezhető, hiszen Lenin a maga tekintélyével még képes volt irányt szabni a vitának.

1920-ban a forradalmi lelkesedést Tuhacsevszkij varsói offenzívájának összeomlása hűtötte le. A Vörös Hadsereg lengyelországi megjelenése hasonló nemzeti ellenállást váltott ki, mint amit orosz részről láthattunk a lengyel haderő ukrainai és belorussziai sikerei hatására 1920 április–júniusában. A különböző társadalmi rétegekhez tartozók magatartását nem a szociális helyzetük határozta meg, ahogyan erre – tévesen – a bolsevik vezetés számított, hanem a frissen megszerzett lengyel függetlenség elvesztésétől, az újabb idegen (orosz-szovjet) befolyástól, fennhatóságtól való félelem. A nemzeti ellenállás mellett az antanthatalmak katonai segítsége (tiszték,

hadianyag) is meghatározó eleme volt a lengyelek sikerének. Érdekes módon ezen a ponton – természetesen ellenkező előjellel, de – összecseng az események értékelése szovjet, illetve lengyel részről. A lengyelek a „visztulai ütközetet” az emberiség sorsát meghatározó nagy csaták sorában tartják számon, ahol az általuk aratott győzelem megmentette az európai kultúrát, a nyugati civilizációt a „vörös veszedelemtől”. A szovjet álláspontra szemléletesen világít rá Tuhacsevszkij 1923-ban a Vörös Hadsereg Katonai Akadémiáján tartott előadásában. „Kétség sem férhet hozzá, hogy amennyiben mi a Visztulánál győzelmet aratunk, az egész európai kontinenst elöntötte volna a forradalom lángja... *A forradalom kívülről lehetséges volt* [kiemelés – a szerzők]” – jelentette ki Tuhacsevszkij, aki szerint a lengyel hadjárat lehetett volna az összekötő kapocs az októberi és a nyugat-európai forradalom között.⁴³

A kudarcot követően a Lengyelország forradalmasítására létrehozott apparátus saját tehetetlenségi ereje folytán még tovább működött. A Politikai Iroda október 20-i határozatában utasította a Komintern VB titkárságát és Dzerzsinszkijt, hogy a Lengyel Iroda haladéktalanul és teljes mértékben élessze újra tevékenységét a szervezés alatt lévő lengyel Vörös Hadseregben.⁴⁴

Ami a jövőre vonatkozó magatartást illeti, a bolsevikok kudarcukat átmeneti jellegűnek tekintették, és meglehetősen nyíltsággal szóltak további szándékaikról. „Politikánk alapvetően ugyanaz maradt. Minden lehetőséget megragadunk, hogy védekezésből támadásba menjünk át. Már belehasítottunk a versailles-i békerendszerbe, és az első adandó alkalommal szét fogjuk tépni.”⁴⁵ „Az adott nemzetközi helyzetben védekező pozíciót kell elfoglalnunk az antanttal szemben, de első kísérletünk teljes kudarca ellenére, első vereségünk ellenére újra és újra védekezésből támadásba megyünk át, amíg valamennyiüket teljesen szét nem verjük” – zárta felszólalását az 1920. szeptemberi pártkonferencián a békekötés szükségessége mellett érvelő Lenin.⁴⁶ L. B. Kamejnev hasonlóképpen fogalmazott: „Kitörést hajtottunk végre [a Lengyelország elleni támadással – a szerzők], a kitörés nem sikerült... De teljes mértékben meg lehetünk arról győződve, hogy kitörésünk olyan erőket ébresztett fel Nyugat-Európában, hogy amennyiben végrehajtjuk a következő kitörést – és erre minden kétséget kizáróan sor fog kerülni, függetlenül attól, hogy aláírjuk-e a Vlagyimir Iljics által javasolt békét Lengyelországgal vagy sem –, a következő kitörés győzedelmes lesz.”⁴⁷

1923 őszén a Németországba érkező négyes fogat tagjai konstataálták, hogy a KPD felkészültsége (elsősorban a munkásság mozgósítása és felfegyverzése terén) korántsem éri el azt a fokot, hogy a biztos vereség kockázata nélkül meg lehessen hirdetni az általános sztrájkot, és napirendre lehessen tűzni a hatalomátvétel kérdését. Október 23-án Radeknek sikerült meggyőznie a KPD harciasabb vezetőit a tervezett akció elhalasztásáról.⁴⁸ A négyes fogat tagjai az adott helyzetben a legfontosabb feladatnak a fegyveres felkészülést, a szisztematikus katonai előkészítő munka megkezdését tartották. Jellemző a helyzetre, hogy ehhez Radek Moszkvából kért kellő tapasztalattal rendelkező embereket, mindenekelőtt Unsliht Németországba küldését sürgette.⁴⁹ Október 30-án a hamburgi szovjet főkonzul, Sklovcszkij, a következőképpen fogalmazott Sztálinhoz és Zinovjevhez írt levelében: „Ami a közeli döntő események perspektíváit illeti Németországban, ezeket ad acta tehetjük. Elszalasztottuk a pillanatot, elment a vonat, már nem érjük utol.”⁵⁰ Ugyanakkor Radek és Pjatakov november 3-án mintegy háromórás vita után olyan határozattervezetet fogadtatott el a KPD Központi Bizottságának tagjaival, amely teljes szakítást szorgalmazott az áruló szociáldemokrata vezetőkkel, és – természetesen megfelelő felkészülés után – mindenféle át-

meneti követelés feladásával a proletárdiktatúra és a fegyveres felkelés jelszavát tüzte napirendre.⁵¹

1923. november 8-án Németország egész területén ostromállapotot vezettek be, 23-án pedig betiltották a kommunista pártot. A szovjet vezetők és instruktorok németországi tartózkodása tehát még veszélyesebbé vált. Egyelőre nem ismerjük részletesen a szovjet emisszáriusok kimenekítésének körülményeit. Radeknek egyes források szerint gyorsan kellett menekülnie, mert a német rendőrség egy konspirációs hiba következtében felfedte tartózkodási helyét. Ugyanakkor bizonyos, hogy nem minden kulcsfigura hagyta el a kérdéses napokban Németországot. P. A. Szkoblevszkij, aki a KPD katonai szervezetének vezetője volt, a német hatóságok csak 1924 tavaszán vették őrizetbe. A botrány következtében Moszkva a német kormány követelésére kénytelen volt haladéktalanul visszahívni a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség Petrov nevű beosztottját, akiről kiderült, hogy a már létező szovjet–német katonai-technikai kapcsolatokat kihasználva fegyvereket vásárolt. Formailag a Vörös Hadsereg részére, gyakorlatilag azonban ezek a fegyverek a német kommunistákhoz kerültek. Még rosszabb helyzetbe került a már említett Szkoblevszkij. Őt 1925 februárjában állították bíróság elé a „német Cseka-ügy” néven emlegetett perben, majd két hónapig tartó tárgyalást követően halálra ítélték. Moszkva ekkor a már jól bevált metódust választotta Szkoblevszkij kiszabadítására. A Szovjetunióban német egyetemistákat vettek őrizetbe (a biztonság kedvéért még hónapokkal a Szkoblevszkij-per előtt), majd kémkedés vádjával paritásos alapon halálra ítélték őket. Az ily módon „előállított csereanyag” elegendőnek bizonyult, hogy Berlint Szkoblevszkij kiadására kényszerítsék.⁵²

1923 decemberétől kezdve a németországi események tanulságainak levonása rendszeresen szerepelt a Politikai Iroda üléseinek napirendi pontjai között. Az okok és felelősök keresése szervesen összefonódott a pártvezetésen belül a Sztálin, Zinovjev, Kamenyev, illetve Trockij között dúló küzdelemmel. Zinovjev amellet kardoskodott, hogy a kudarchoz elsődlegesen a KPD vezetésének (azon belül is a megalkuvó jobbszárnynak) a határozatlansága, az előkészületek elhanyagolása, az ellenség erőinek alábecsülése vezetett. A Komintern első embere tehát döntően a német kommunistákat tette felelőssé a fejleményekért, hangsúlyozta ugyanakkor, hogy az októberi helyzetértékelés továbbra is érvényben van, továbbra is abból kell kiindulni, hogy a proletárforradalom Németországban elkerülhetetlen.⁵³ Zinovjev megközelítésmódjának másik kulcsmozzanata az volt, hogy a baloldali szociáldemokraták elárulták a forradalom ügyét, következésképpen úgy kell tekinteni rájuk, mint a fasizmus egyik szárnyára, és könyörtelen harcot kell folytatni velük szemben. Sztálin 1924 januárjában a KB plénumán felszólalásában szintén kíméletlen harcot hirdetett a szociáldemokraták, a faszálódó hatalom egyik támasza ellen.⁵⁴ Kijutott a kritikából Radeknek is, aki a PI állásfoglalása szerint németországi tartózkodása alatt durva politikai hibák sorozatát követte el, opportunista magatartást tanúsított.⁵⁵

A KPD vezetésében – ugyancsak nem minden szovjet közreműködés nélkül – jelentős súlyponteltolódás következett be, a Brandler–Thalheimer irányvonallal szemben előtérbe kerültek az olyan radikális baloldali beállítottságú vezetők, mint Arkadi Maslov, Ruth Fischer.⁵⁶ A KPD korábbi irányítói azonban korántsem voltak hajlandók olyan mértékben önkritikát gyakorolni, ahogyan azt Moszkvában elvárták tőlük. Brandler és Wilhelm Pieck például a KPD Központi Bizottságának 1924. február 8-i ülésén élesen támadták a Komintern Végrehajtó Bizottságát, amely ahelyett, hogy beismerné saját hibáit, a teljes felelősséget rájuk akarja hárítani. Brandler kijelentette, nem fogadja el a Komintern VB elnökségének téziseit a német események tanulságai-

ról, mivel abban egy szóval sem szerepel, hogy „az októberi események egy hamis és helytelen terv alapján bontakoztak ki, és ezt a hamis és helytelen tervet a Komintern VB diktálta”.⁵⁷ Brandler láthatóan nagyvonalúan átsiklott afelett, hogy 1923 nyarán még ő szorgalmazott határozottabb fellépést Radek óvatosságával szemben, ősszel Moszkvában pedig minden párttársánál rózsaszínűbb képet festett a németországi forradalmi helyzetről. A Brandler által előadottakhoz ugyanakkor a magunk részéről hozzátehetjük, hogy a Komintern VB csak olyan téziseket terjesztett elő, csak olyan utasításokat küldött a KPD részére, melyek előzőleg az OK(b)P KB Politikai Irodájának ülésein zöld utat kaptak.

A németországi forradalom lehetősége ugyanakkor továbbra is élénken foglalkoztatta a bolsevik vezetést. A Komintern VB mellett működő Katonai Iroda egyik feladata az volt, hogy a KPD katonai szervezetének átalakításával foglalkozzon. A testület tagjai között ott találjuk Unslitot, Radeket, Oszip Pjatyickijt, Trillisszert és Kuusinent. A Katonai Iroda 1924. január 24-i üléséről készült jegyzőkönyvben a munkásszázadok szervezésével, a politikai ellenfelekkel szemben alkalmazandó terrorral és a fegyverek beszerzésével kapcsolatban találhatók ajánlások a KPD részére. Alekszej Strodah, a KPD Központi Bizottsága mellé kirendelt katonai tanácsadó a Komintern Végrehajtó Bizottságához intézett beszámolója egyfajta hangulatjelentésként is értelmezhető. Ebben Strodah négy hónapos németországi tartózkodásának tapasztalatait összegezte 1924 februárjában. Németországban – írta – nem várható forradalom, még a párttagságon belül sincs meg az ehhez szükséges hit és elszántság, a tömegek hangulata pedig egyáltalán nem forradalmi. A meglehetősen realista helyzetértékelés végén figyelemre méltó következtetéseket olvashatunk. Strodah szerint a német forradalom nem mehet végbe a Vörös Hadsereg segítsége nélkül. Ehhez mindenképpen közös határt kell létrehozni Németországgal, aminek módját Lengyelország szovjetizálásában vélte megtalálni.⁵⁸ Egyelőre nem ismert, hogy Strodah előterjesztése milyen reakciót váltott ki a címzetteknel. Azzal nyilván a politikai vezetés is tisztában volt, hogy egy ilyen terv megvalósítása az adott pillanatban gyakorlatilag lehetetlen. Az epizód ugyanakkor azon elgondolások sorába tartozik, melyek a Vörös Hadseregnek aktív szerepet szánnak a forradalom terjesztésében.

Az események áttekintése után a következő összegző megállapításokat tehetjük. Moszkvában mind az 1920-as lengyelországi, mind az 1923-as németországi fejleményeket a küszöbönálló világforradalom részének tekintették, ugyanakkor önmagában nemcsak a lengyel, de még a lényegesen szervezettebb német kommunista pártot sem tartották alkalmasnak arra, hogy hathatós szovjet támogatás nélkül megbirkózzon a feladattal. Ebből kifolyólag mindkét eseménysor kapcsán az érdemi döntések az OK(b)P KB Politikai Irodájának berkeiben születtek, itt határoztak az olyan részletkérdésekben is, mint a követendő taktika egyes elemei, az alakuló forradalmi szervek személyi összetétele, a fegyveres felkelés időpontjának meghatározása, a szovjet segítség mértéke és célba juttatásának módja. A lengyel vagy német kommunistáknak az informátorok és a végrehajtók szerepe jutott, véleményüikkel, észrevételeikkel inkább csak befolyásolni, orientálni tudták szovjet elvtársaikat. A Komintern pedig a közvetítő közeget jelentette Moszkva és a helyi kommunisták között. A történelmi szituáció különbözősége mellett a fenti elemek hasonlóságát mindenképpen fontosnak tartottuk kiemelni.

Jegyzetek

- ¹ Erre vonatkozóan ld. pl.: A Kommunista Internacionálé 1919. március 4-én elfogadott platformja. In: A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Budapest, 1975. 13–19.
- ² Politbjuro CK RKP(b)–VKP(b) i Komintern 1919–1943. Dokumenti. Szerk: *Agyibekov, G. M.* et al. Moszkva, 2004. 30. (A továbbiakban: Politbjuro i Komintern.)
- ³ Uo. 66.
- ⁴ Uo. 61.
- ⁵ *Székely Gábor*: A Komintern és a fasizmus 1921–1929. Budapest, 1980. 178–180.
- ⁶ A rendszerváltás utáni magyar történetírás többféleképpen is megközelítette az 1920. évi szovjet–lengyel háború eseményeit. Mindenekelőtt Krausz Tamás, Majoros István és Polgár Tamás tanulmányait kell kiemelni. Ld. (a megjelenés sorrendjében): *Majoros István*: A lengyel–szovjet háború. Vrangel és a francia külpolitika 1920-ban. Századok, 2001. 3. sz. 533–567. *Polgár Tamás*: Józef Pilsudski föderációs törekvései és a lengyel–szovjet-orosz háború (1919–1920). In: A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének tanulmánygyűjteménye. 5. sz. Szerk.: Kolontári Attila. Szekszárd, 2001. *Krausz Tamás*: Lenin és a szovjet–lengyel háború. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára.* Szerk.: Krausz Tamás–Szvák Gyula. Budapest, 2003. 120–126.
- ⁷ *Lev Trockij*: Életem. Budapest, 1989. 386–387.
- ⁸ Az orosz nyelvű szövegben: „*moszkalszkimi stikani*”.
- ⁹ *I. V. Mihutyina*: Nyekotorie problemi isztorii polszko–szovjetszkoj vojni 1919–1920 gg. In: *Verszalj i novaja vosztocsnaja Jevropa.* Szerk.: R. P. Grisina – V. L. Malkov. Moszkva, 1996. 168. Csicserin fenti nézeteinek még akkor is hangot adott, amikor a vezetésen belül elvben már nem volt helye semmiféle vitának, a forradalmi háború folytatásának kérdése eldőlt. Az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság ülésén július 17-i felszólalásában a külügyi népbiztos kijelentette: „A mi politikánk a béke politikája [...]. Mi sem berendezkedésünket, sem hatalmunkat nem terjesztjük szuronyok segítségével, és ezt mindenki tudja [...]” *L. Ny. Nyezsinszkij*: V intyereszah naroda ili vopreki im? Moszkva, 2004. 83.
- ¹⁰ Politbjuro i Komintern. i. m. 59.
- ¹¹ Uo. 53.
- ¹² *I. I. Kosztyusko*: Popitka szovjetszkoj Rosszii v 1920 razrusity verszalszkuju szisztyemu mira. In: *Vosztocsnaja Jevropa poszle Verszalja.* Szankt-Petyerburg, 2007. 165. Unsiht itt pontatlanul használja a lengyel párt megnevezését, helyesen Lengyelország Kommunista Munkáspártja.
- ¹³ *Nyezsinszkij*: i. m. 87.
- ¹⁴ Politbjuro i Komintern. i. m. 61–64. Lenin viszonyulását a szovjet–lengyel háborúhoz Krausz Tamás részletesen elemezte az 1990-es évek végén először közzétett dokumentumok alapján. Lenin az 1920 áprilisában megindult lengyel offenzívát európai összefüggésben szemlélte, s az oroszországi polgárháború részének tartotta, amelyben számtalan egymásnak feszülő politikai, szociális, nemzeti-nemzetiségi, hatalmi és gazdasági érdek tört felszínre. A forradalmi Oroszország izolációjának megtörését, az elszigeteltségből való kitörést ekkor még csak forradalmi úton tudta elképzelni, ezért némiképp túlozva Varsót az egész versailles-i rendszer bástyájaként kezelte. Ezzel magyarázható az is, hogy a Varsó alatti kudarc után sem vette le az „ellentámadás” tervét a napirendről, sőt továbbra is a világforradalmi kurzus folytatása mellett érvelt. *Krausz*: i. m. 2003. 120–122.
- ¹⁵ Politbjuro i Komintern. i. m. 158. Leo Schlageter német nacionalista katonatiszt volt, akit a megszálló francia hatóságok kivégeztek. A beszéd és háttérének elemzését magyarul ld.: *Székely*: i. m. 155–159. A Radek előtt a plénumon felszólaló Clara Zetkin szintén hasonló szellemben foglalkozott a problémával, amikor élesen elválasztotta egymástól a fasizmust mint rendszert és a fasiszták által mozgósított tömegeket: „A fasizmus az éhezők, a szükségét szenvedők, egzisztencia nélküliek mozgalma. Arra kell törekedniük, hogy azokat a társadalmi rétegeket, melyek most a fasizmus rabjai lettek, vagy megnyerjük harcunknak, vagy legalábbis semlegesítsük.” Uo. 151.
- ¹⁶ Politbjuro i Komintern. i. m. 154.
- ¹⁷ Uo. 157. Az eset pikantériája, hogy Zinovjev és Buharin Brandlerékhez intézett hivatalos táviratát a PB visszatartotta, különvéleményük tehát a hivatalos szovjet struktúrák megkerülésével, a politikai vezetés akarata ellenére jutott el a KPD irányítóhoz.
- ¹⁸ Uo. 156. A német tartományi kormányok Szászország és Turingia kivételével minden szabad ég alatt tartandó összejövetelt betiltottak. Amennyiben a kommunisták ezt figyelmen kívül hagyták volna, akkor azt kockáztatták volna, hogy nemcsak a fasisztákkal, de a hatóságokkal is összetűzésbe kerülnek. *Székely*: i. m. 179.

¹⁹ Politbjuro i Komintern. i. m. 159. Zinovjev már a július 29-re tervezett nagyszabású megmozdulásokban sem látott semmiféle veszélyt vagy kockázatot. „Kár volt hinnie a fecsegő Radeknek” – vetette utólag Sztálin szemére.

²⁰ Uo. 156. ill. 163.

²¹ Politbjuro CK RKP(b) – VKP(b) i Jevropa. Resenyija „oszoboj papki” 1923–1939. Szerk. G. Adibekov et al. Moszkva, 2001. 20. (A továbbiakban: Politbjuro i Jevropa.) A dátumot azonban nem feltétlenül érdemes abszolútizálni, hiszen a Komintern emisszáriusa, Avguszta Guralcszkij már néhány nappal korábban, augusztus 13-án azzal a feladattal érkezett Németországba, hogy megkezdjék a fegyveres felkészítés katonai-technikai előkészítését.

²² Politbjuro i Komintern. i. m. 167.

²³ Nyezsinszkij: i. m. 164.

²⁴ A szovjet álláspontban érzékelhető határozott fordulat részben (természetesen korántsem teljes mértékben) a német belpolitikai élet fejleményeivel is magyarázható. 1923. augusztus elején – miután nyilvánvalóvá vált, hogy az általa alkalmazott eszközökkel a krízist nem lehet megoldani – a Cuno-kormány beadta lemondását. Augusztus 13-án Gustav Stresemann vezetésével, a szociáldemokraták részvételével új kormány alakult, amely a Ruhr-válság kapcsán elkezdte keresni a Franciaországgal való megegyezés lehetőségét. Moszkva ekkor a rapallói irányvonalat veszélyeztetve látva, kísérletet tett a német kérdés „radikális megoldására”.

²⁵ Politbjuro i Komintern. i. m. 171.

²⁶ Uo. 170.

²⁷ Uo. 54. illetve 57.; Nyezsinszkij: i. m. 84. Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság tevékenysége nem segítette elő a „lengyel forradalom” társadalmi bázisának kiszélesítését: míg a lengyel parasztok azt kívánták, hogy a felosztott földbirtokok a magántulajdonukba kerüljenek, addig a szovjet–lengyel hatalmi szerv a Vörös Hadsereg által elfoglalt vidékeken foganatosított birtokelkobzások után szocialista mezőgazdasági üzemeket hozott létre. M. I. Meltyuhov: Szovjetszko-polszkije vojni. Vojenno-polityicseszkoje protyivosztrojanyije 1918–1939 gg. Moszkva, 2001. 78.

²⁸ Kosztyusko: i. m. 171.

²⁹ I. Linder – Sz. Csurskin: Krasznaja pautyina. Tajni razvedki Kominterna. Moszkva, 2005. 64–65.

³⁰ Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések. 1892–1925. Budapest, 2002. 522–523.

³¹ Politbjuro i Komintern. i. m. 54–55.

³² Uo. 61–62. A Komintern kongresszusának hivatalos állásfoglalásai éppen az előkészítetlen forradalom erőltetését, a balos türelmetlenséget bélyegezték meg.

³³ Uo. 206.

³⁴ V. O. Pjatyicskij: Oszip Pjatyicskij i Komintern na veszah isztorii. Moszkva, 2004. 91–92. Eredetileg a négyes fogatba Kujbisevet és Rudzutakot jelölték, akik azonban betegség miatt nem tudták ellátni a rájuk háruló feladatot, helyettük került be Sztálin javaslatára a testületbe némi vitát követően Vaszilij Smidt és Nyikolaj Kresztyinszkij. Politbjuro i Jevropa. i. m. 25.

³⁵ Nyezsinszkij: i. m. 164–165.

³⁶ Sz. A. Gorlov: Szoverzenno szekretno. Aljansz Moszkva–Berlin 1920–1933. Moszkva, 2001. 86–87.

³⁷ Politbjuro i Komintern. i. m. 179.

³⁸ Uo. 185. A határozattervezetet a KB plénúmán G. Zinovjev terjesztette elő, aki – mint a rendelkezésünkre álló forrásokból kitétnék – minden más bolsevik vezetőnél jobban exponálta magát a tervezett német hatalomátvétel kapcsán. A dokumentum egy korábbi fejezetéből, ahol a szerzők a nemzetközi feltételrendszer elemzik, kitétnék, hogy elsősorban Lengyelországot, Ausztriát és Csehszlovákiát tekintették a közeljövő potenciális „önkéntes csatlakozóinak”. Lengyelország Szovjet-Oroszország és Szovjet-Németország közé ékelve, a maga megoldatlan nemzetiségi problémáival, nagy létszámú ukrán, belorusz és német tömegekkel teljesen tarthatatlan helyzetbe került volna. A kimerített, megroppantott Ausztria esetében pedig az egyesítési törekvések felerősödésével számoltak a győztes német proletárforradalom hatására. Csehszlovákia kapcsán szintén figyelembe vették az ország soknemzetiségű jellegét és az erős kommunista párt jelenlétét az ország politikai életében. Uo. 191.

³⁹ Nyezsinszkij: i. m. 167.

⁴⁰ Politbjuro i Komintern. i. m. 192–193.

⁴¹ Uo. 180.

⁴² Beszedovszkij, Grigorij: Na putyah k tyermidoru. Moszkva, 1997. 94–95.

⁴³ Nyezsinszkij: i. m. 83. Tuhacevszkij előadásában ugyanazok a gondolatok köszönnek vissza, mint 1920. július 4-én kiadott, sokat idézett, 1423. sz. hadparancsában: „Munkásforradalom harcosai! Vessétek tekintetet Nyugatra! Nyugaton dől el a világforradalom sorsa. A fehér Lengyelország holttestén keresztül vezet az út a világegység. Szuronyok hegyén visszük el a békét és a boldogságot a dolgozó emberiségnek. Irány

Nyugat! [...] Előre Vilna, Minszk, Varsó felé!” Krovavij marsal. Mihail Tuhacsevszkij. Szerk: *Sznimov, G. V.* Moszkva, 1997. 286.

⁴⁴ Politbjuro i Komintern. i. m. 58. Mindez 8 nappal azután történt, hogy 1920. október 12-én Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna képviselői aláírták Lengyelországgal a fegyvernegyvásról és az előzetes békefeltételekről szóló megállapodást.

⁴⁵ Lenin 1920. szeptember 22-i felszólalásának részletét idézi: *Kosztjusko*: i. m. 183.

⁴⁶ Politbjuro i Komintern. i. m. 65.

⁴⁷ *Nyezsinszkij*: i. m. 85.

⁴⁸ Politbjuro i Komintern. i. m. 210–211. A teljes szervezetlenséget, kapkodást jelezte az is, hogy a tervezett német forradalom egyetlen valószínű fegyveres eseménye, a tiszavirág-életű hamburgi munkásfelkelés is tulajdonképpen egy véletlen félreértés miatt robbant ki. Hamburgban ugyanis nem kapták meg időben a KPD KB utasítását az általános sztrájk és a fegyveres felkelés elhalasztásáról. Az október 23-án kitört felkelést a hadsereg és a rendőrség alakulatai 25-ére leverték.

⁴⁹ *Linder – Csurkin*: i. m. 231.

⁵⁰ Politbjuro i Komintern. i. m. 214.

⁵¹ Uo. 217–218.

⁵² *Gorlov*: i. m. 88–89.

⁵³ *Nyezsinszkij*: i. m. 172.

⁵⁴ Politbjuro i Komintern. i. m. 249.

⁵⁵ Uo. 237.

⁵⁶ Arkadi Maslowot (Iszaak Csereminszkijt), a KPD balszárnyának (berlini csoport) prominens vezetőjét a német október napjaiban visszatartották Moszkvában. Vizsgálat folyt ellene, mivel a KPD vezetősége és a Komintern VB részéről az a vád merült fel vele szemben, hogy 1921-ben fontos titkokat árult el egy rendőrségi kihallgatás során. Ügyének lezárását és Maslow visszaengedését Németországba a KPD-n belül az úgynevezett „berlini csoport” 1923 novemberében egyre határozottabban követelte. 1924 januárjában Sztálin és Zinovjev javaslatára a PI úgy döntött, hogy Maslowot rehabilitálni kell, lehetőséget kell teremteni arra, hogy visszatérjen Németországba. Ezekben a napokban Zinovjev és Sztálin már úgy tekintett Maslowra, mint a KPD egyik jövődöbéli vezetőjére, akire, ha elméletileg nem is olyan képzett, mint Brandler vagy Thalheimer, de agitátorként, gyakorlati emberként, a forradalmi tömegekkel való kapcsolata miatt nagy szükség van a KPD élén. Politbjuro i Komintern. i. m. 244–245.

⁵⁷ Uo. 250–251.

⁵⁸ *Linder – Csurkin*: i. m. 242–245. Strodah egy másik, 1924. márciusi feljegyzésében az illegális kommunista katonai sejték felfegyverzéséről és taktikájáról értekezik. Szerinte hatékonyabb kicsi (4–8 fős), de elszánt és felszerelt fegyveres csoportok létrehozása, mind nagyobb egységek, századok felállítása, melyekről az októberi napokban kiderült, hogy sokszor csak papíron léteztek. Uo. 248–251.